

УДК 94(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/78-1-6>

Володимир КРОТ,

orcid.org/0000-0002-2926-6916

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри початкової освіти, гуманітарних дисциплін та інформатики

Обласного коледжу «Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія імені А.С. Макаренка»

Полтавської обласної ради

(Кременчук, Полтавська область, Україна) *volodyakrot@ukr.net*

Вікторія ШАБУНІНА,

orcid.org/0000-0001-7957-3378

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва

Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

(Кременчук, Полтавська область, Україна) *shabuninaviktoria@gmail.com*

Оксана ТУР,

orcid.org/0000-0002-8094-687X

доктор наук із соціальних комунікацій, доцент,

професор кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва

Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

(Кременчук, Полтавська область, Україна) *oktur@ukr.net*

РЕЦЕПЦІЯ ЖИТТЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті проаналізовано життя й діяльність українського філософа Григорія Савича Сковороди в оцінці Михайла Грушевського. У своїх наукових і науково-популярних творах історик приділив значну увагу поглядам українського Сократа. Найбільш повно вчений розкрив значення спадщини філософа в праці «З історії релігійної думки на Україні». У ній М. Грушевський схарактеризував особливості життя філософа та впливу його ідей на тогочасне суспільство. Учений вважав Г. Сковороду найбільш яскравим представником українського занепаду другої половини XVIII століття. Він відзначив його потужний вплив на українське суспільство як за життя, так і після смерті. Оповідючи про Г. Сковороду, М. Грушевський спирався на спогади свого улюбленого учня Михайла Ковалинського. На їхній основі він визначив сутність філософії Григорія Сковороди, розкрив його погляди на природу та людське життя. М. Грушевський вважав постать філософа типовою для тогочасного українського суспільства. Він вказав, що за життя Г. Сковороди була знищена козацька автономія, відбулося закріпачення селян, козацька старшина здобувала російське дворянство. Попри все, Г. Сковорода залишався байдужим до цих змін. М. Грушевського вражала незвичайна мова філософа, його аполітичність. Професор наголошував на тому, що, з одного боку, Сковорода був церковною людиною, а з іншого боку, він не сприймав офіційної російської церкви, бо вона цілком підпорядковувалася державі.

Окрему увагу М. Грушевський приділив так званім сквородинцям. На його думку, послідовниками вчення філософа були І. Котляревський і певною мірою Г. Квітка-Основ'яненко, а пізніше – діячі Кирило-Мефодіївського братства, зокрема Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш. Варто зазначити, що І. Котляревський і Г. Квітка-Основ'яненко були діячами XVIII століття та представляли культуру бароко, подібно до самого Г. Сковороди, тоді як становлення Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша відбувалося в інших умовах. Але й вони, на думку професора, зазнали впливу філософії українського Сократа, про що свідчили їхні твори. У статті також вказано на окремі життєві моменти схожості між Г. Сковородою та М. Грушевським. Наведено приклади впливу філософії Г. Сковороди на нащадків.

Ключові слова: філософія, М. Грушевський, Г. Сковорода, сквородинство, православна церква, масонство.

Volodymyr KROT,*orcid.org/0000-0002-2926-6916**Candidate of Historical Sciences, Associate Professor;**Associate Professor at the Department of Primary Education, Humanities and Informatics
Regional College “Kremenchuk A.S. Makarenko Humanitarian and Technological Academy”**of the Poltava Regional Council**(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) volodyakrot@ukr.net***Viktoriia SHABUNINA,***orcid.org/0000-0001-7957-3378**Candidate of Philology, Associate Professor;**Associate Professor at the Department of Humanities, Culture and Art**Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University**(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) shabuninaviktoria@gmail.com***Oksana TUR,***orcid.org/0000-0002-8094-687X**Doctor of Sciences in Social Communications, Professor;**Professor at the Department of Humanities, Culture and Art**Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University**(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) oktur@ukr.net*

RECEPTION OF HRYHORII SKOVORODA'S LIFE IN THE CREATIVE HERITAGE OF MYKHAILO HRUSHEVSKYI

The article analyses the life and work of the Ukrainian philosopher Hryhorii Savych Skovoroda in the context of Mykhailo Hrushevskyy's assessment. Hrushevskyy paid considerable attention to the views of the Ukrainian Socrates in his scientific and popular science works. The scholar fully revealed the significance of the philosopher's legacy in his work “From the History of Religious Thought in Ukraine”. In it, M. Hrushevskyy described the peculiarities of the philosopher's life and the influence of his ideas on the society of that time. The scholar considered H. Skovoroda to be the most prominent representative of the Ukrainian decline of the second half of the eighteenth century. He noted his powerful influence on Ukrainian society both during his lifetime and after his death. Speaking about H. Skovoroda, M. Hrushevskyy relied on the memoirs of his favourite student Mykhailo Kovalynskyy. On their basis, he defined the essence of Hryhorii Skovoroda's philosophy, revealed his views on nature and human life. M. Hrushevskyy considered the philosopher's personality to be typical of the Ukrainian society of the time. He pointed out that during Hryhorii Skovoroda's lifetime, Cossack autonomy was destroyed, peasants were enslaved, and Cossack officers became Russian nobility. Despite this, H. Skovoroda remained indifferent to these changes. M. Hrushevskyy was impressed by the philosopher's unusual language and his apolitical attitude. The professor emphasised that, on the one hand, Skovoroda was a churchman, and on the other hand, he did not accept the official Russian church, because it was completely subordinated to the state.

M. Hrushevskyy paid special attention to the so-called Skovoroda followers. According to him, the followers of the philosopher's teachings were I. Kotliarevskyy and, to some extent, H. Kvitka-Osnovianenko, and later – the figures of the Cyril and Methodius Brotherhood, in particular T. Shevchenko, M. Kostomarov, and P. Kulish. It is worth noting that I. Kotliarevskyy and H. Kvitka-Osnovianenko were the figures of the eighteenth century and represented the Baroque culture, like H. Skovoroda himself, while T. Shevchenko, M. Kostomarov, and P. Kulish were formed in different conditions. However, according to the professor, they were also influenced by the philosophy of the Ukrainian Socrates, as evidenced by their works. The article also points to some life moments of similarity between H. Skovoroda and M. Hrushevskyy. Examples of the influence of H. Skovoroda's philosophy on his descendants are given.

Key words: *philosophy, M. Hrushevskyy, H. Skovoroda, Skovorodaism, Orthodox Church, Freemasonry.*

Постановка проблеми. Григорій Савич Сковорода належить до найбільш шанованих постатей української історії та культури. Інтерес до його життя та творчої спадщини останнім часом особливо зріс. Зацікавленість ідеями філософа можна пояснити російсько-українською війною, початок якої припав на трьохсоту річницю від дня народження українського Сократа. На перший погляд, він не був знаковою історичною особистістю, але

водночас мав моральний вплив на українську інтелігенцію кінця XVIII та всього XIX століття. Певною мірою його філософія актуальна й сьогодні.

Аналіз досліджень. Українські дослідники завжди приділяли помітну увагу неординарній постаті Г. Сковорода. Про його вплив на українське інтелігентне суспільство писали Михайло Драгоманов та Олена Пчілка. Письменниця, розповідаючи про своє дитинство, згадувала сіль-

ського дяка дивної поведінки, якого її батько називав сковородинцем (Учкалов, 2024: 226).

Досліджував учення Григорія Сковороди історик Д. Багалій. У 1894 році він із нагоди сторіччя від дня смерті філософа підготував повне зібрання його творів (Сковорода, 1894). У 1918 році вчений видав працю «Історія Слобідської України», у якій присвятив філософу окремий розділ (Багалій, 1990: 202–209). У 1926 році він опублікував ґрунтовне дослідження про життя та погляди Г. Сковороди (Багалій, 1926).

Михайло Грушевський, видатний український історик, також цікавився життям і творчістю народного філософа, але, на жаль, цей напрямок його досліджень висвітлений недостатньо. Маємо лише публікацію М. Капраль та А. Фелонюк, у якій автори побіжно торкалися популяризації вченим знакових історичних осіб (Капраль, Фелонюк, 2014).

Мета статті – проаналізувати погляди Великого Українця, які стосувалися життєвого шляху Григорія Сковороди, його філософських ідей та їхнього впливу на українське суспільство Лівобережжя та Слобожанщини.

Виклад основного матеріалу. М. Грушевський приділяв помітну увагу популяризації історії та культури українського народу. На початку ХХ століття він видав у Петербурзі російською мовою «Нариси з історії України». Названий твір призначався, за словами вченого, для інтелігентного читача, який цікавиться рідною минулиною. У розділі «Падіння національного і культурного життя на Східній Україні» професор схарактеризував Г. Сковороду як представника національного занепаду. На його думку, філософ був найбільш величною фігурою українського культурного життя другої половини ХVІІІ століття, який у своїх творах «виступає характерним представником свого перехідного часу, пишучи сумішню старої макаронічної мови з великоросійською. Час знищення старого ладу відбився у нього байдужістю до національного питання, повною відсутністю національної свідомості та історичної традиції, і цей «громадянин світу» безсумнівно відображає в цьому відношенні настрої більшості» (Грушевський, 1991: 305–306).

У 1907 році М. Грушевський спеціально для селян видав нарис «Про старі часи на Україні. Коротка історія України». У названому творі Г. Сковорода має більш привабливий образ: «На Україні Лівобічній, в Чернігівщині та Харківщині, наприклад, в тих часах жив славний чоловік Григорій Сковорода, перший український філософ, себто такий чоловік, що роздумує над самими

основами людського й світового життя, доходить всьому найперших причин. Він цуравсь панства, цуравсь багатства, любив простий народ, ходив по Україні, не маючи притулку, та научав людей, як треба жити. Люди велико шанували його як мудрого і праведного чоловіка, любили слухати його пісні й байки й переймали з них багато. Але він складав їх не рідною українською мовою, а мішаною, ближчою до російської» (Грушевський, 2014: 305–306).

Після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 років професор опинився в еміграції. Там на замовлення протестантського пастора В. Кузіва він написав популярну працю «З історії релігійної думки на Україні» (Грушевський 1994). Її можна вважати кращим дослідженням науковця з розвитку теологічних ідей на наших землях. У ній учений проаналізував розвиток релігійних вірувань українського народу, починаючи з доісторичних часів і до початку ХХ століття. Для нас цікавим є висвітлення вченим релігійних вірувань українців у другій половині ХVІІІ та в ХІХ ст., коли рештки автономії України вже були знищені російським царизмом, а з нею і будь-яка окремішність нашої церкви. Починаючи з ХVІІІ ст., йшла русифікація українських священників. Значна частина з них втратила зв'язок із народом і віддалилася від нього. Авторитет церковної організації був досить низьким, через те що вона перебувала під повним контролем ворожої держави. Реакцією на її підпорядкування владі стало зростання протестантських конфесій, які в простонародді звалися сектами, або штундами. Особливо їх було багато на півдні України, де імператриця Катерина дозволила селитися німцям-колоністам, які в переважній більшості були протестантами.

Серед тогочасної української інтелігенції було чимало людей, що критично ставилися до офіційної державної церкви. До них належав Григорій Сковорода, який сповідував власні погляди на християнство. М. Грушевський присвятив йому та його вченню помітне місце в своїй історії релігійних ідей. На його переконання, мандрівний філософ своїми проповідями впливав на суспільну думку Лівобережної та Слобідської України. Саме його вчений назвав взірцем і показником умов того часу. М. Грушевський вважав, що Григорій Сковорода – взагалі найбільш яскрава індивідуальність другої половини ХVІІІ століття (Грушевський, 1994: 90). У праці М. Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» було вміщено кілька нарисів, присвячених філософу та впливу його вчення, подано основні факти його біографії, зокрема щодо навчання в Києво-Могилян-

ській академії. Цей заклад відкривав перед його випускниками шлях до успішної кар'єри, однак Григорій Сковорода не скористався перевагами своєї освіти. М. Грушевський схарактеризував нетиповий стиль життя філософа, бо той свідомо відмовився від суспільних благ, які давала освіта, та обрав шлях мандрівного філософа. Учений, переповідаючи життя Г. Сковороди, писав, що той пішки ходив від села до села, від двору до двору в товаристві пса, не маючи іншого добра, крім кількох книг, а між ними єврейську Біблію, з якою ніколи не розлучався. Відвідував приятелів, яких дуже любив і цінував, вважаючи друзів найвищою втіхою і щастям життя. Він мав друзів серед духовенства, панства та простого люду. Ночував переважно в селянських або козацьких хатах, інколи у дворах поміщиків, але не дуже полюбляв їхнє товариство. Улюбленим місцем його перебування була пасіка, де він радо, приязно й весело міг спілкуватися з різними людьми. На згадку роздавав переписані власною рукою свої пісні та писання. Нічого за життя не друкував. Тішився красою української природи, яку тонко відчував. Розважав себе музикою, яку дуже любив. Вина й м'яса майже не вживав, хоча й не відрікався від них. Розповідають, що їв філософ раз на день увечері, але завжди був бадьорим і веселим. «Взагалі провадив життя надзвичайно здержливе, ясне, просте і так скінчив його на сімдесят третьому році. Перед самою смертю пройшов велику віддаль, як звичайно пішки, щоб відвідати одного з своїх приятелів. У день смерті в більшому товаристві жваво і дотепно оповідав різні події свого життя, потім замовк і споважнів та, вийшовши на город, став копати собі могилу. До вечері вже не вийшов, перебрався в чисту сорочку, і підложивши під голову свиту й пачку своїх писань, заснув навіки. На могильному камені звелів написати: «Світ ловив мене, та не впіймав». Це було дійсно резюме його життя», – зазначив історик (Грушевський, 1994: 91).

М. Грушевський був переконаний, що можна по-різному сприймати творчу спадщину Г. Сковороди, однак, на його думку, «кришталева чистота й краса його життя ясна всім нині так само, як була ясна сучасникам, яких вона поривала і притягала до його життя, – проста й доступна настільки ж, наскільки часто буває туманна, темна й скomплікована його релігійна філософія» (Грушевський, 1994: 92). Сам спосіб життя філософа, на думку історика, був найсильнішим аргументом кожної його теорії і в філософії також. М. Грушевський писав, що Г. Сковорода вважав себе щасливою людиною, а його щастя було найліпшим твором.

«Своїм життям він дійсно втілював і продемонстрував наочно цей свій ідеал нетрудного, всім здійснимого щастя...» (Грушевський, 1994: 92).

М. Грушевський, оцінюючи життя і творчу спадщину Г. Сковороди, постійно спирався на свідчення його найкращого учня М. Ковалинського. Той стверджував, що філософія давала Г. Сковороді щастя, можливе земнородному. «Вільний від пут будь-якого примусу, амбіції і клопотів, він знаходив здійснення всіх своїх бажань у їх обмеженості, стараючись зменшувати свої натуральні потреби, а не поширювати їх» (Грушевський, 1994: 92). Коли філософ втомлювався від роздумування, то йшов до старого пасічника, що жив недалеко на пасіці, брав у товариші свого улюбленого пса і так у товаристві трьох ділили між собою вечерю. Ніч давала йому спочинок від напружених думок. Північ він зазвичай віддавав молитві. Такий був його спосіб життя. «Не орю, не сію, ні куплю дім, ні воїнствую, – писав він другові своєму, – відкидаю всякий клопіт життя. Що ж роблю? Учуся вдячності – це моє діло! Вчуся бути задоволеним з усього, що промислом Божим дане мені в житті (Ковалинський, 2021: 310). Далі вчений навів уривок із підручника Г. Сковороди для учнів Харківського колегіуму, де він їх навчав, як досягати гармонії із собою. «Якщо хочеш бути щасливим, не шукай свого щастя за морями, не волочися по палацах, не мандруй по Єрусалимах! За гроші купиш село, щастя дається всюди і завжди дурно. Це Бог, а все інше – твар, тіло. Він наше щастя... Царство Боже в нас самих. Щастя в серці, серце в любові, любов у законі вічного» (Грушевський, 1994: 92). Отже, згідно з ученням філософа, кожна людина, яка веде правильний спосіб життя, буде щасливою.

Г. Сковорода, на думку М. Грушевського, стримано ставився до Російської православної церкви, яка у XVIII столітті була цілком підпорядкована державі. Він, попри тиск з боку церковників, відмовився стати монахом. На зауваження одного з ієрархів, що він зі своєю вченістю може стати стовпом православ'я, відповів, що в церкві достатньо стовпів неотесаних. Через свій норовливий характер, небажання підкорятися начальству, філософ мав часті конфлікти з керівництвом навчальних закладів, де працював, зокрема Харкова та Переяслава.

У 1869 році він вирішив залишити педагогічну працю й почав мандрувати рідною Слобожанщиною, її селами й містечками. В Україні таких людей називали мандрівними дяками. Можливо, такий спосіб життя певною мірою вплинув і на інших представників української інтелігенції.

Філософ по-своєму трактував Біблію, яка постійно була при ньому. Він читав її в оригіналі. М. Грушевський зазначав, що Г. Сковорода надзвичайно високо цінував цю Книгу книг. Професор писав, що Сковорода різко відкидав буквальне розуміння Святого письма і тлумачив його в алегоріях. «Біблія скаже тобі, що Бог плаче, яриється, спить, кається; що люди обертаються в соляні стовпи, підносяться до планет, їздять повозами морським дном і повітрям; що сонце, як карета, спинається й назад уступає; залізо тоне, ріки ідуть назад, стіни валяться від гуку труб, гори скачуть як барани... Наче б блаженна природа колись десь робила те, чого тепер ніде не робить і в будучині робити не буде (Грушевський, 1994: 93). Це все, на його думку, набирало «значіння аж тоді, коли се все розуміти символічно, напр.: Ной упивсь не вином, а правдою, скинув з себе одіж, значить, – одкинув порох видимого... В сих толкуваннях Сковорода, – писав М. Грушевський, – іде за старохристиянськими символістами Александрійської школи (Орігеном, Климентом), котрих писання він дуже любив і шанував. Але очевидно, що всі ці символічні натягання самі по собі не дають йому нічого: вони потрібні йому на те, щоб погодити авторитет Біблії з своєю моральною системою, з ідеями «боговидця Платона», як він його зве, і з моральними поученнями Плутарха, Цицерона й інших античних моралістів, залюбки ним читаними, цитованими і перекладеними» (Грушевський, 1994: 94). Не чужі були йому відгомони української визвольної боротьби, як показує звісний панегірик вільності «Героєві Богданові» (Грушевський, 1994: 92).

М. Грушевський критикував мову творів Г. Сковороди, яка вражала його своєю кострубатістю, тому він звав її ще макаронічною. Це було трохи дивно, бо, за спогадами його друга й учня М. Ковалинського, філософ любив розмовляти із селянами простою мовою. Цей факт можна пояснити тим, що наприкінці XVIII ст. російська писемна мова домінувала серед малоросійського панства, хоча в побуті залишалося спілкування українською.

Крім того, історик звернув увагу на живу реакцію Г. Сковороди на хиби існування церкви в Російській імперії, її цілковите підпорядкування державі. Водночас він оминав події тогочасного політичного, соціального, національного життя. У II половині XVIII століття в Україні знищили гетьманат, Запорізьку Січ, ввели кріпацтво. При нагоді Г. Сковорода, на думку М. Грушевського, маніфестував себе щирим демократом, вживаючи такі звороти, як «панське мудрування, що простий нарід єсть чорний, здається мені смішним: як же з

утроби чорного народу вилонились білі панове?.. Мудрують: простий нарід спить – нехай і спить, і сном кріпким, богатырським, але всякий сон пробудний: як виспиться, так і прокинеться. Знаття не повинно вилитись на самих тільки жерців науки, а переходити на весь нарід та осідати в серці й душі всіх, хто має право сказати: «І я людина, і все людське мені не чуже» (Грушевський, 1994: 92). Певно, що відчував і ненормальні національні відносини. «Всю Малоросію Великоросія називає тетерваками. Чого ж стидатися? Тетервак птах дурний, але не злобний (Грушевський, 1994: 92).

М. Грушевський доволі критично сприймав філософію Г. Сковороди та його спосіб життя. Він вказав на його певну типовість, що була характерна для частини української інтелігенції II пол. XVIII ст. Дійсно, автор «Наркіса» не був борцем за національні права українців. Він певною мірою пристосовувався до ситуації, в якій йому довелося жити. Незважаючи на це, його філософія і спосіб життя продовжували хвилювати людей у XIX, XX і навіть XXI століттях.

М. Грушевський у наступних параграфах своєї праці схарактеризував вплив вчення філософа на нащадків. Учень Г. Сковороди М. Ковалинський писав про ставлення свого вчителя до масонства, яке було популярним у Російській імперії. Хоча сам філософ до названого руху не належав, але серед його прихильників згодом сформувалася окрема течія під назвою «сковородинство». М. Грушевський припускав, що проповідь Сковороди мала багато спільного або суголосного з масонськими доктринами. Історик вважав, що філософ міг перебувати під впливом якоїсь містичної масонської течії. Аналізуючи його вчення, професор наголошував, що масони, як і Г. Сковорода, розвивали вчення про боротьбу матерії та духу, покладали обов'язком людини поборювати потяги матеріальні й підніматися до світу духовного через самопізнання й увагу до внутрішнього об'явлення, що повинно заступити місце пустої шкільної науки (Грушевський, 1994: 96). М. Грушевський зробив висновок, що типовим сковородинцем був його улюблений учень Михайло Ковалинський. Філософ являвся йому у видіннях ще до їхнього знайомства. Деякий час Г. Сковорода навчав хлопця в Харківському колеґіумі, потім їхні дороги надовго розійшлися. Михайло проживав у столиці імперії, де піддався світським забавам, однак через деякий час знеохотився до них і прибув до села. Там, за його словами, промисел Божий послав до нього Г. Сковороду з останніми передсмертними науками й розмовами, які Ковалинський подав у своїх споминах (Грушевський, 1994: 97).

Вплив вчення слобожанського філософа позначився також на долі Івана Котляревського. М. Грушевський зазначив, що письменник пройшов ту ж школу, що й Сковорода: навчався в духовній семінарії, потім відмовився від духовної кар'єри, деякий час проживав на селі, вчителював по панських маєтках, любив бувати серед народу, вивчав його мову та звичаї. Професор зробив припущення, що зачинатель нової української літератури йшов «свідомо слідами Сковороди, якого життя й науку мусив добре знати». До офіційної державної релігії поет також ставився доволі прохолодно. Аналізуючи «Енеїду», М. Грушевський вказував на чимало негативних епізодів, які І. Котляревський пов'язував із духовенством. Єдине, що він зробив у напрямку теології, – це переклад із французької мови на російську твору «Міркування про настрій, з яким належить приступати до читання Євангелія». І. Котляревського про цю послугу прохала княгиня Рєпніна для дівочого інституту, яким вона опікувалася.

Один факт біографії І. Котляревського, який порушував тип послідовника Г. Сковороди, – це служба в російському війську, під час якої він пройшов шлях від кадета до майора. Його військову кар'єру можна назвати успішною, але через 12 років служби він відмовився від неї, повернувся до Полтави й віддався справам освітнім, літературним, театральним.

Є багато прикладів впливу філософії Г. Сковороди на нащадків. Особливо він був потужний у II пол. XVIII – I пол. XIX століть. Крім І. Котляревського, до сквородинців професор зараховував зачинателя української прози Г. Квітку-Основ'яненка. М. Грушевський писав, що, приглядаючись уважно до його писання і діяльності, знаходимо в нім аналогічний тип євангеліка, аналогічний, з одного боку, з Сковородою, а з другого – з Котляревським» (Грушевський, 1994: 100). Правда, вчений бачив у Квітці відданість офіційній православній церкві, високе цінування дворянства. Він закликав селян коритися владі, пильно працювати, молитися, зносити всі біди як заслужену кару. Г. Сковорода теж узаконював соціальну нерівність, писав, що кожна людина має залишатися у своєму природному стані, але він ніколи не схвалював кріпацтва, не славословив російського царя. М. Грушевський бачив між ними класову різницю, бо Квітка належав до дворянства, а Г. Сковорода – до козаків.

У поглядах кирило-мефодіївців також зустрічаємо ідеї слобожанського філософа. Його творами захоплювалися Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш. В одному зі своїх віршів Кобзар згадував, як переписував у дитинстві Сковороду. М. Костомаров вважав себе вільним християнином і не сприймав офіційної державної релігії. Він був автором «Книги буття українського народу». У ній М. Грушевський вбачав вплив філософії Г. Сковороди.

П. Куліша певною мірою можна вважати прихильником слобожанського філософа. М. Грушевський звернув увагу на його поему «Грицько Сковорода», яку той написав із нагоди ювілею смерті мислителя. У ній автор давав оцінку діяльності Г. Сковороди, висловлюючи солідарність власну та певною мірою свого колишнього гурту з ідеологією великого старчика. Дійсно, в діяльності кирило-мефодіївців М. Грушевський бачив вплив поглядів українського Сократа (Грушевський, 1994: 111). На нашу думку, ідеї філософа мали певний вплив і на самого М. Грушевського, особливо в юності. Підтвердження цієї тези можна знайти в щоденнику історика, який він вів під час навчання в Київському університеті. Відкритим є питання, чи можна вважати М. Грушевського сквородинцем. Безсумнівно, історик сприяв популяризації вчення Г. Сковороди серед широких верств українського суспільства.

Висновки. Аналізуючи біографію львівського професора, знаходимо в ній втілення ідей слобожанського філософа. «Сродність праці» Г. Сковороди була притаманна і М. Грушевському. Свою дорогу історика він обрав ще в ранній юності й рухався нею протягом усього життя. Спочатку навчання в Київському університеті, потім праця у Львові, робота над фундаментальним твором «Історія України-Руси», виховання цілої плеяди науковців, які допомагали йому в пізнанні минулого нашого народу, розбудова наукових установ у Галичині, а згодом у Києві. Михайла Грушевського й сьогодні вважають найвидатнішим українським істориком. Цей факт визнають його прихильники і противники. Заради розвитку української науки й завершення праці свого життя вчений у 1924 році повернувся в окуповану більшовиками Україну. Він добре розумів ризики свого кроку, але відданість справі переважила сумніви. На нашу думку, історик усім своїм життям підтвердив істину філософії Григорія Сковороди, що кожній людині Господь дає талант, а вона протягом свого життя повинна його реалізувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багалій Д. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1990. 256 с.
2. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Савович Сковорода. Харків: Держвидав, 1926. 396 с.
3. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. *Духовна Україна: збірка творів*. Київ, 1994. С. 5–135.
4. Грушевський М. Про старі часи на Україні. *Коротка історія України*. Твори : У 50 т. Т. 23. Львів: Світ, 2014. С. 3–92.

5. Грушевський М. Очерки истории украинского народа. Киев, 1991. 398 с.
6. Капраль М., Фелонюк А. М. Грушевський як автор науково-популярних нарисів з історії України. У кн.: Грушевський М. С. Твори : У 50 т. Львів : Світ, 2002. Т. 23. Серія «Монографічні історичні праці»; упор. М. Капраль, А. Фелонюк. 2014. 632 с.
7. Ковалинський М. Учень про вчителя. У кн.: Г. Сковорода. Літературні твори. Львів: Априорі, 2021. С. 279–320.
8. Сковорода, Григорій Саввич (1722-1794). Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем: юбилейное изд. (1794–1894 год); с портретом его, видом могилы и снимками почерка. Харьков: Тип. Губернского правления, 1894. 352 с.
9. Учкалов Л. Людина на межі: Сковорода в рецепції Михайла Драгоманова. У кн.: Філософія Свободи Григорія Сковорода. Харків: Фоліо, 2024. С. 225–237.

REFERENCES

1. Bahalii D. (1990) Istoriiia Slobidskoi Ukrainy. [History of Slobid Ukraine]. Naukova dumka. – Scientific thought, 256. [in Ukrainian].
2. Bahalii D. (1926) Ukrainyski mandrovanyi filosof Hryhorii Savovych Skovoroda. [Ukrainian itinerant philosopher Hryhorii Savovych Skovoroda]. Derzhvydav – State Publishing House, 396. [in Ukrainian].
3. Hrushevskiy M. (1994) Z istorii relihiinoi dumky na Ukraini. [From the history of religious thought in Ukraine]. Dukhovna Ukraina: zbirka tvoriv – Spiritual Ukraine: a collection of works. 5–135. [in Ukrainian].
4. Hrushevskiy M. (2014) Pro stari chasy na Ukraini. Korotka istoriia Ukrainy [About the old times in Ukraine. A brief history of Ukraine]. Tvory: u 50 t. – Works in 50 volumes. V. 23. Svit – World, 3–92 [in Ukrainian].
5. Hrushevskiy M. (1991) Narysy z istorii ukrainskoho narodu [Essays on the history of the Ukrainian people]. Osnova – Basis, 398. [in Ukrainian].
6. Kapral M., Feloniuk A. (2014) M. Hrushevskiy yak avtor naukovo-populiarnykh narysiv z istorii Ukrainy [M. Hrushevskiy as the author of popular scientific essays on the history of Ukraine] In: Hrushevskiy M. S. Tvory: U 50 t. T. 23. Seriiia “Monohrafichni istorychni pratsi”; upor. M. Kapral, A. Feloniuk [Hrushevskiy M. S. Works: In 50 volumes. Volume 23. Series “Monographic historical works”; eds. M. Kapral, A. Felonyuk] Svit – World, 632. [in Ukrainian].
7. Kovalynskiy M. (2021) Uchen pro vchytelia [To the students about the teacher]. Apriori – A priori, 279–320. [in Ukrainian].
8. Skovoroda Grigoriy Savvich (1722-1794) (1894) Sochineniya Grigoriya Savvicha Skovorody, sobrannyye i redaktirovannyye prof. D. I. Bagaleyem: yubileynoye izd. (1794–1894 god); s portretom yego, vidom mogily i snimkami pocherka [Skovoroda Grigoriy Savvich (1722-1794). The works of Grigoriy Savvich Skovoroda, collected and edited by prof. D. I. Bagaley: anniversary edition. (1794–1894 h); with a portrait of him, a view of the grave and photographs of the handwriting]. Тип. Hubernskoho pravleniya – Printing House of the Provincial Government, 352. [in Russian].
9. Uchkalov L. (2024) Liudyna na mezhi: Skovoroda v retseptsii Mykhaila Drahomanova [Uchkalov L. Man on the edge: Skovoroda in Mykhailo Drahomanov’s reception] Folio, 225–237. [in Ukrainian].